

Op naar een inclusieve samenleving

Praktijkonderzoek Mirjam Herstel

Amsterdam mei 2012

Master SEN Autisme Specialist

Mirjam Herstel

m.herstel@gmail.com

Studentnummer:

2171206

Onderzoeksbegeleider: mw. W. Lampen

Opleidingscoördinator: mw. I. van der Sommen

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
Hoofdstuk 1 <i>Inleiding</i>	3
1.1 Aanleiding	3
1.2 Inleiding	3
1.3 Handelingsverlegenheid	4
1.4 Onderzoeksvraag	5
1.5 Doel van het onderzoek	5
1.6 Doel in het onderzoek	5
1.7 Deelvragen	5
1.8 Hypothese	6
1.9 Inventarisatie	6
 Hoofdstuk 2 <i>Theoretisch kader</i>	 7
2.1 Wat betekent inclusie of inclusieve samenleving	7
2.2 Drukke en Lawaai	8
 Hoofdstuk 3 <i>Methode</i>	 9
3.1 Soort onderzoek	9
3.2 Operationalisatie	9
3.3 De onderzoeksgroep	10
3.4 De totale populatie	11
3.5 Betrouwbaarheid en validiteit	12
 Hoofdstuk 4 <i>Resultaten</i>	 13
4.1 structuur van de verschillende vragenlijsten	13
4.2 Vragenlijst medewerkers	14
4.3 Veiligheid en autonomie intern	14
4.4 Veiligheid en autonomie extern	15
4.5 Inclusie en Amsta	16
4.6 Open vragen Medewerkers	17
4.7 Kwalitatieve gegevens Medewerkers	19
4.8 Vragenlijst omgeving	20
4.9 Open vragen Omgeving	21
4.10 Kwalitatieve gegevens Omgeving	22
4.11 Vragenlijst cliënten	23
4.12 Vragenlijst ouders	24
 Hoofdstuk 5 <i>Conclusies en Reflectie</i>	 25
5.1 Eindconclusie op de centrale onderzoeksvraag	29
5.2 Reflectie	29
 Hoofdstuk 6 <i>Aanbevelingen</i>	 31
Literatuur	33

Samenvatting

Mijn naam is Mirjam Herstel en ik ben werkzaam als begeleider op een specialistische dagbesteding voor volwassen mensen met een verstandelijke beperking en (ernstige) gedragsproblemen. De overkoepelde organisatie is de zorginstelling Amsta en in het bijzonder de locatie 'de kleine Johannes' gelegen aan de Overtoom in Amsterdam. Autisme komt hier veelvuldig voor en in verschillende mate.

Dit praktijkonderzoek maakt deel uit van het tweede jaar van de opleiding Special Education Needs, Autisme Specialist.

Het onderwerp van dit praktijk onderzoek is een inclusieve samenleving van verstandelijk gehandicapten met autisme en hun omgeving.

Binnen het eerste jaar van deze opleiding kwam ik tot de conclusie dat er binnen mijn werksituatie en de locatie waar ik werk weinig sprake was van een inclusieve samenleving.

De Overtoom is een brede doorgaande weg midden in het centrum van Amsterdam.

Het Vondelpark, Amsterdams grootste stadspark, ligt om de hoek en in de omgeving is er een scala aan verschillende uitgaansmogelijkheden als restaurants en winkels.

De cliënten die hier wonen, maken weinig gebruik van de faciliteiten die de omgeving biedt, maar leven als het ware in hun eigen wereld binnen de muren van het instellingsgebouw.

Zij komen wel buiten, maar maken amper deel uit van een grotere samenleving.

Wat is hier de reden van? Waarom gaan mensen, zoals deze cliënten, met een verstandelijke beperking en autisme amper naar restaurants, gaan winkelen of recreëren in het aangrenzende park?

Ik ben daarom een onderzoek gestart om een antwoord te geven op deze vraag. Daarnaast heb ik geprobeerd om de mogelijkheden op het gebied van inclusie binnen de situatie van de locatie 'de kleine Johannes' en de omgeving waar deze locatie zich bevindt te onderzoeken.

Ik heb dit gedaan door middel van een survey onderzoek waarin de vraag centraal staat hoe de belanghebbenden denken over een bepaald onderwerp, hoe zij hier naar handelen en wat ze doen. (Harinck, 2009) In dit geval hoe zij over inclusie denken en hoe zij hier bij het begin van het onderzoek naar handelen. En vooral wat hun handelingsverlegenheid is op het gebied van inclusie.

Hoofdstuk 1.

1.1 Inleiding

Ik werk binnen een specialistische dagbesteding voor volwassen mensen met een verstandelijke beperking en (ernstige) gedragsproblemen. De gedragsproblemen komen vaak voort uit een combinatie van factoren, zoals een ontwikkelingsproblematiek in combinatie met psychiatrische, auditieve of neurologische problemen. Autisme komt veelvuldig voor binnen mijn werk en in verschillende mate. Mijn functie is die van begeleider en dit houdt in dat ik cliënten begeleid tijdens hun dagbesteding en verantwoordelijk ben voor het schrijven en maken van handelingsplannen. De dagbesteding is verbonden met een gezinsvervangend tehuis genaamd 'De kleine Johannes' wat zich op hetzelfde terrein bevindt. De kleine Johannes is een onderdeel van Amsta, een grote zorginstelling binnen Amsterdam.

1.2 Aanleiding

De aanleiding voor mijn onderzoek is een manifest wat ik geschreven heb over inclusie in het eerste jaar van de opleiding. Hierin beschreef ik wat inclusie voor mij en mijn werksituatie betekend. Tijdens het schrijven van dit manifest kwam ik tot de conclusie dat er van inclusie of een inclusieve samenleving binnen mijn werk en rond de locatie waar ik werk amper sprake is. In het manifest heb ik geprobeerd uit te leggen waarom ik denk dat er amper sprake van inclusie is en hoe ik daar tegen aan kijk. Naar aanleiding van mijn manifest ben ik in gesprek gegaan met mijn collega's en heb hen gevraagd of zij dit ook zo ervaren. De meesten van hen beaamden mijn verhaal.

Het gebouw van de locatie 'de kleine Johannes' (waar de specialistische dagbesteding een onderdeel van is) staat aan de Overtoom, een straat midden in het centrum van Amsterdam en tevens aan de rand van het Vondelpark, Amsterdams grootste stadspark. Op de website van Amsta wordt deze locatie als volgt omschreven;
De kleine Johannes ligt aan de Overtoom, met zijn vele winkels en restaurants. Aan de andere kant van het terrein is het Vondelpark, waar naar hartenlust gewandeld en gefietst kan worden. Het Revalidatiecentrum Amsterdam bevindt zich een paar honderd meter verder op de Overtoom. Bewoners kunnen gebruik maken van de faciliteiten aldaar.

(Amsta)www.amsta.nl/

Wanneer men deze tekst leest zou men kunnen verwachten dat deze cliënten onderdeel zijn van een inclusieve samenleving. Een samenleving waarbij mensen met een verstandelijke beperking en autisme dezelfde mogelijkheden en keuzes hebben als ieder ander. En dat deze plek, een mooi gebouw in het centrum van Amsterdam daartoe heeft bijgedragen.

De realiteit

In de nu twee jaar dat ik hier werk heb ik gemerkt dat de realiteit door cliënten en medewerkers anders wordt ervaren dan de tekst op de website doet vermoeden. Een voorbeeld;

Elke dag als het even kan proberen mijn collega's en ik een wandeling te maken met één of meerdere cliënten. Deze wandeling vormt een activiteit binnen hun dagbesteding.

Op naar een inclusieve samenleving

De Overtoom, de straat waar het gebouw zich aan bevindt is een drukke doorgaande weg tussen het centrum van Amsterdam en de ringweg. Om een wandeling te kunnen maken moet men eerst langs deze drukke straat. Ik en mijn collega's merken vaak dat cliënten dit als stressvol ervaren door de vele onverwachte geluiden en de hoeveelheid aan mensen en voertuigen.

Het Vondelpark is een prachtig park, maar is de enige plek in Amsterdam waar honden los mogen lopen. De realiteit is dat veel cliënten bang zijn voor honden en daarom wordt het park vaak vermeden.

In de winkels en restaurants waar over gesproken wordt komen deze cliënten nauwelijks. De reden hiervan wordt gevormd door gevoel van begeleiders voor het onbegrip van de buitenwereld voor de problematiek van deze cliënten. Mensen lijken soms bang te zijn voor cliënten en deze angst lijkt tot onbegrip te leiden.

De veilige wereld binnen de muren van het instellingsgebouw lijkt in contrast te staan met deze drukke buitenwereld vol onbegrip.

Segregatie

Als ik kijk naar de huidige situatie dan lijkt het erop dat de instelling en in het bijzonder het instellingsgebouw de kleine Johannes zich meer in een *segregatie* positie bevindt. Segregatie is een stap in de richting van inclusie, maar bevindt zich nog steeds aan de kant van uitsluiting (Bolsenbroek, 2010). De cliënten van de 'kleine Johannes' wonen wel in het midden van de stad, maar in een geheel afzonderlijke instelling. Zij maken niet of nauwelijks deel uit van een grotere samenleving. Terwijl de stad en de wijk waarin ze wonen wel genoeg mogelijkheden in zich heeft om te zorgen voor een meer inclusievere samenleving.

1.3 Handelingsverlegenheid

Op dit moment zegt de realiteit mij dat er van een inclusieve samenleving nauwelijks sprake is. Zoals ik hierboven al heb beschreven komen cliënten wel buiten om te wandelen, maar maken weinig gebruik van de faciliteiten die de omgeving biedt. Zij begeven zich op straat maar maken over het algemeen geen deel uit van een grotere samenleving. Op sommige momenten lijkt het zelfs op dat de samenleving om hen heen terug deinst. Of in ieder geval stuiten cliënten en begeleiders vaak op onbegrip uit de omgeving.

Het resultaat van deze handelingsverlegenheid is nu dat cliënten zich nu alleen begeven in een voor hen veilige omgeving binnen de muren van het instellingsgebouw. En begeleiders veel verantwoordelijkheid en draagkracht uit handen van de cliënten moeten nemen om toch buiten de muren van de instelling te functioneren.

Met dit praktijkonderzoek wil ik te weten komen waarom men weinig gebruik maakt van de faciliteiten in de buurt en wat de mogelijkheden zijn om cliënten meer aansluiting te laten maken met hun directe omgeving. Dit is tevens het belang van het onderzoek. Ik wil weten hoe de verschillende belanghebbenden (cliënten, begeleiders/ medewerkers, mensen uit de omgeving en in mindere mate de ouders) denken over het begrip inclusie, of een meer inclusievere buurt. En wat zij eraan toe bij willen dragen dit te realiseren.

Op naar een inclusieve samenleving

Ik wil mij binnen het onderzoek in eerste instantie richten op de specialistische dagbesteding omdat dit mijn eigen werkgebied is en om het onderzoek op deze manier overzichtelijk te houden.

1.4 Onderzoeksvraag

Wat zijn de mogelijkheden voor meer inclusie tussen de cliënten van de specialistische dagbesteding aan de Overtoom en hun directe dagbestedingsomgeving, zodat hun veilige leefwereld vergroot kan worden?

1.5 Doel *van* het onderzoek

Met dit onderzoek hoop ik een aantal doelen te bewerkstellingen.

Zo zou ik graag de huidige situatie in kaart willen brengen op het gebied van inclusie tussen de cliënten van de specialistische dagbesteding en haar omgeving. Wat wordt er op dit moment gedaan om de *veilige* leefomgeving van deze cliënten te vergroten? Wat is de visie begeleiders, de cliënten en van de zorginstelling Amsta op het gebied van inclusie? En wat zou er volgens professionals, ouders, cliënten en omwonenden verbeterd kunnen worden voor een meer inclusieve samenleving?

1.6 Doel *in* het onderzoek

Het doel in het onderzoek gaat over het verbeteren van de huidige situatie van de cliënten van de dagbesteding en haar omgeving.

In het onderzoek wil ik mij richten op de buurt rond het instellingsgebouw om het onderzoek overzichtelijk te houden en omdat dit de omgeving is waar de handelingsverlegenheid over gaat.

Daarvoor wil ik graag in contact komen met cliënten, begeleiders, ouders en winkeliers/horeca uit deze directe omgeving. Ik wil dit doen door middel van een inventarisatie aan de hand van een vragenlijst.

1.7 Deelvragen

- Wat is een inclusieve samenleving precies?
- Waar moet deze samenleving aan voldoen?
- Hoe denken belanghebbenden als het gaat over een inclusieve samenleving?
- Wat gaat er op dit moment goed op het gebied van inclusie en samenleving?
- Wat is er in het verleden al aan gedaan? En in hoeverre was dit een succes?
- Wat kan er precies beter?

1.8 Hypothese

De directe omgeving van de specialistische dagbesteding aan de Overtoom is in staat om tegemoet te komen aan de behoeften van haar cliënten met een verstandelijke beperking en autisme, mits de cliënten met autisme worden herkend, mits er genoeg kennis is over autisme, mits er genoeg hulp geboden kan worden aan deze cliënten en hun begeleiders, mits de cliënt met autisme zich genoeg kan aanpassen aan zijn omgeving voor zover deze niet aangepast kan worden aan hem. (Peeters, 2009)

In deze hypothese komen drie begrippen naar voren die volgens Peeters nodig zijn om inclusie te laten slagen,

Namelijk; **Kennis, hulp en aanpassingsvermogen.**

1.9 Eerste inventarisatie

Voor ik begon met dit onderzoek ben ik mij eerst gaan oriënteren door een aantal collega's te ondervragen over het begrip inclusie. Binnen informele gesprekken heb ik hen gevraagd in hoeverre zij een handelingsverlegenheid ervaren tijdens het wandelen met cliënten of wanneer ze met de cliënt zich buiten de muren van het instellingsgebouw begeeft.

Hieruit bleek dat de *beleving* van het begrip inclusie *subjectief* is. De meeste collega's gaven aan dat zij allemaal op een bepaald moment onbegrip ervaren uit de omgeving buiten het instellinggebouw. Hoe men omgaat met dit onbegrip bleek heel verschillend te zijn.

Sommigen stoorden zich hieraan en vinden het belangrijk wanneer er meer contact zou zijn tussen cliënten en hun directe leefomgeving. Anderen nemen het onbegrip en de daaruit voortvloeiende onveiligheid voor lief en accepteren op dit moment dat deze cliënten nou eenmaal anders zijn en dus minder aansluiting vinden met hun directe omgeving. Wel heb ik deze groep collega's gevraagd of zij er belang aan hechten dat er gekeken wordt naar het verbeteren van de huidige situatie.

Dit bleek bij wel het geval te zijn. Dit was reden genoeg voor mij om op een meer gerichte manier mijn onderzoek te starten.

Hoofdstuk 2

Theoretisch kader

In dit hoofdstuk besteed ik aandacht aan de theoretische onderbouwing van de handelingsverlegenheid en voortvloeiend hieruit van mijn onderzoeksvraag.

2.1 Wat betekent inclusie of wat is een inclusieve samenleving?

Als ik de literatuur raadpleeg komen er steeds twee begrippen naar voren nl; **gelijkwaardigheid** en **diversiteit**. Maar wat betekent dit voor mensen met een verstandelijke beperking en autisme? Hans Kröbel van stichting Pameier zegt in zijn proefschrift het volgende; Inclusie is het streven naar een zo gewoon mogelijke positie van verstandelijk gehandicapten in de maatschappij, zij horen erbij, hebben een goed sociaal netwerk en volledig burgerschap en krijgen ondersteuning waar nodig. (Kröbel, 2004)

Een volledig burgerschap wil zeggen een gelijkwaardig bestaan. En voor mensen met een verstandelijke beperking wil dit in sommige gevallen zeggen dat zij om een gelijkwaardig leven te leiden ondersteuning nodig hebben of aanpassingen in de omgeving nodig zijn om gelijkwaardigheid te creëren.

Diversiteit houdt in dat er op voorhand vanuit wordt gegaan dat mensen verschillend zijn en dat deze verschillenden worden gerespecteerd. (Houten, 2004)

Bij Inclusie wordt uitgegaan van tien *universele behoeften* (Nossin, 2007) die voor iedereen gelden, dus ook voor mensen met een handicap.

1. Goede gezondheid
2. Een thuis
3. Geaccepteerd voelen, een stem heeft
4. Zelf kunnen beslissen, zelfstandig zijn
5. Iets te bieden hebben, bijdrage leveren
6. Veiligheid en bescherming
7. Vrienden, familie, geliefden
8. Toegang tot dagelijkse bezigheden
9. Eerlijk behandeld worden
10. Als individu gezien worden

Deze lijst van tien universele behoeften wil ik meenemen in dit onderzoek. Als leidraad om na te gaan in hoeverre de situatie van de cliënten binnen de specialistische dagbesteding hieraan voldoet en wat hier volgens de ondervraagden aan verbeterd kan worden.

Uit de handelingsverlegenheid die men ervaart is gebleken dat nauwelijks gebruik maken van de faciliteiten die de omgeving biedt.

De straat waar zij wonen is zoals ik onder het kopje handelingsverlegenheid beschreven heb erg druk. Maar waarom vormt drukte dit nu een probleem voor deze cliënten?

Op naar een inclusieve samenleving

De doelgroep waar ik het hier over heb zijn volwassen mensen met een verstandelijke beperking en autisme of een psychiatrische stoornis.

Wat maakt het nu dat mensen met autisme soms meer last ervaren van drukte, lawaai. En terugkomend op mijn onderzoeksvraag; Wat is er voor hen nodig om hun veilige leefwereld te vergroten?

2.2 Drukke en lawaai

Hoewel autistische mensen in dezelfde fysieke wereld leven...blijkt hun perceptuele wereld diepgaand te verschillen van die van niet-autistische mensen. (Bogdashina, 2004, p. 39)

Bogdashina beschrijft in haar boek dat mensen met autisme een *andere* sensorische waarneming kunnen hebben op alle sensorische gebieden. Auditief, visueel, tast, smaak, vestibulair(heeft betrekking op het evenwichtsorgaan) en proprioceptie(prikkels vanuit het centrale zenuwstelsel).

Deze waarnemingen kunnen versterkt zijn (hypergevoelig) of juist verminderd zijn (hypogevoelig) of de waarneming kan gebrekkig zijn doordat een ruis die veroorzaakt wordt door het eigen systeem de prikkel van buitenaf overstemt.

Dit wetende kunnen geluiden versterkt overkomen en of veel mensen om hen heen als ongemakkelijk worden ervaren. Wat ik hiermee wil zeggen is dat het kan zijn dat de stress die cliënten ervaren wanneer zij buiten lopen wel eens te maken kan hebben met een versterkte waarneming van geluid, licht en geuren of de nabijheid van veel mensen.

Verschil in hoe we de wereld ervaren leidt tot een andere kennis van de wereld...Normale verbanden tussen voorwerpen en gebeurtenissen zijn onbegrijpelijk voor mensen met autisme en kunnen intimiderend, verwarrend of angstaanjagend zijn. (Bogdashina, 2004)

Voor het creëren van een meer inclusieve samenleving is goede begeleiding belangrijk.

In het geval van autisme is het belangrijk te weten dat mensen met autisme de wereld om hen heen anders ervaren dan mensen zonder autisme.

Omdat ze een andere waarneming hebben is de wereld om hen heen voor hen vaak onbegrijpelijk, zij hebben daarom moeite om zich aan te passen aan deze wereld.

Het is daarom van essentieel belang dat de omgeving zich aan hen aanpast.

Dit aanpassen begint bij het begrijpen van autisme en de impact die het met zich mee brengt.

De kwaliteit van leven van iemand met autisme hangt nog altijd minder af van de ernst van de beperking, dan van de plaats waar hij geboren is, de plaats waar autisme begrepen wordt of niet. (Peeters, 2009)

Het vergroten van hun veilige leefomgeving, zoals in de onderzoeksvraag beschreven, kan in mijn optiek alleen worden behaald als de omgeving in staat is autisme te begrijpen en bereid is om met hen mee te bewegen.

In hoofdstuk 5; **Conclusies en Reflectie** en in hoofdstuk 6; **Aanbevelingen** kom ik hier op terug.

Hoofdstuk 3

Methode

3.1 Soort onderzoek

De onderzoeksmethodologie die ik gebruik is een survey-onderzoek met een inventariserend karakter. (Harinck, 2009) Zegt over een survey-onderzoek het volgende: “Een survey-onderzoek is gericht op de vraag hoe mensen ergens over denken, wat ze ergens van vinden, hoe ze handelen, wanneer en wat ze doen.” Mijn onderzoek is een survey-onderzoek, omdat ik wil onderzoeken hoe begeleiders van de specialistische dagbesteding, de cliënten en de omgeving denkt over inclusie en een inclusieve samenleving. Ik wil onderzoeken wat de beleving is van de bovengenoemde onderzoeksgroepen en wat er in de toekomst haalbaar zou zijn op het gebied van inclusie.

3.2 Operationalisatie

Om een goed beeld te krijgen hoe de verschillende onderzoeksgroepen denken over inclusie in hoe in de huidige situatie hiermee wordt omgegaan en hoe in de toekomst de leefwereld van cliënten te vergroten heb ik gegevens verzameld. Dit verzamelen van gegevens heb ik gedaan door middel van een **triangulatie** (Harinck, 2009) om een eenzijdig beeld te voorkomen.

Ik heb gebruik gemaakt van een semigestructureerde manier om de verschillende onderzoeksgroepen te ondervragen. Een combinatie van multiple choice vragen en open vragen. Hierdoor ontstaan er twee manieren van data verzameling, namelijk *kwalitatieve en kwantitatieve gegevens*. Een *triangulatie* van het naast elkaar vormen van data verzameling. (Harinck, 2009)

De reden waarom ik deze combinatie gemaakt heb is omdat het onderwerp inclusie een begrip is wat samenhangt met beleving en is dus *subjectief*. Hoe men denkt over inclusie kan voor één ieder verschillend zijn. Door het stellen van een aantal open vragen geef ik de ondergroep de kans om hun mening nog meer te verduidelijken.

De verschillende belanghebbenden binnen het onderzoek die allemaal een eigen onderzoeksgroep vormen hebben er toe bijgedragen dat ik gekozen heb om verschillende manieren van data verzameling toe te passen.

Het ondervragen van cliënten met een verstandelijke beperking die niet kunnen lezen en schrijven vraagt om een aanpak van gegevens verzameling dan collega's, ouders en omwonenden die dit wel kunnen.

Ik heb cliënten daarom geïnterviewd, maar wel aan de hand van multiple choice vragen. De reden hiervoor is dat ik dan wel duidelijke kwantitatieve gegevens heb die gemakkelijk te verwerken zijn.

3.3 De onderzoeksgroep

Om het doel van een meer inclusieve samenleving te kunnen nastreven binnen de realiteit van 'De kleine Johannes' en haar specialistische dagbesteding heeft men te maken met vier verschillende groepen. Elk op hun eigen niveau kunnen zij hier op worden aangesproken.

Deze groepen zijn;

- De omgeving
- De zorginstelling
- De begeleiders /medewerkers
- De cliënten

Omgeving

Met de omgeving wordt bedoeld de nabije omgeving van de Overtoom en aangrenzende park. En daarbij bijhorende horeca, buurtbewoners en winkeliers.

Wat betreft de omgeving moet men pro-actief zijn, dus zelf initiatieven nemen en niet wachten totdat de samenleving naar je toe komt. (Kröber, 2008)

De zorg instelling

De zorginstelling Amsta heeft als visie op het gebied van inclusie;

Wij vinden het belangrijk dat onze cliënten deel kunnen blijven uitmaken van de samenleving waarin zij geboren en opgegroeid zijn. Daarom richten wij ons op de ontwikkeling van een zorgzame infrastructuur in de stad. Zodat u zoveel mogelijk in uw eigen omgeving de ondersteuning kunt krijgen die u wenst en u, net als ieder ander, kunt (blijven) genieten van de mogelijkheden van de stad. (Amsta) [Amsta / over amsta / missie & visie](#)

Uit dit citaat valt af te lezen dat Amsta als zorginstelling een duidelijke visie heeft op het gebied van inclusie en de mogelijkheden die een cliënt moet hebben te leven in een maatschappij die hen alle mogelijkheden biedt. Zelf is de organisatie bereid hier aan mee te werken.

Ondanks dat zorgaanbieders inclusie tot formeel beleid verheven hebben, wil het in de praktijk niet erg vlotten. (Kröber, 2008)

Begeleiders / medewerkers

De medewerkers en/of begeleiders vormen de tweede groep binnen mijn onderzoek. Zij hebben de deskundigheid in huis. Zij zijn een grote schakel in dit geheel. En vormen als het ware de brug tussen de cliënten en de maatschappij en dus de omgeving. Zonder hun kennis en hulp wordt een inclusieve samenleving tussen cliënten en hun omgeving heel moeilijk.

Cliënten

De cliënten vormen de belangrijkste groep. Zij zijn het waar dit onderzoek om draait. Zonder hen zou is dit onderzoek niet relevant zijn.

Mensen met een handicap hebben ondersteuning nodig [...]inclusie is lastiger als hun gedrag meer afwijkt van wat gangbaar is. (Kröber, 2008)

Dit geldt zeker voor de cliënten waar dit onderzoek om draait. Zij zijn doordat hun gedrag afwijkt van het gangbare in hoge mate afhankelijk van ondersteuning om meer inclusie te realiseren.

De ouders benoem ik hier samen met cliënten omdat zij als het ware achter hun zoon of dochter staan. Zij zijn niet degene waar de bovengenoemde handelingsverlegenheid over gaat, maar zij kunnen wel degelijk een mening hebben over de dagelijkse praktijk van hun zoon of dochter. Daarom wil ik binnen het onderzoek hen wel hun mening hierover weten.

3.4 De totale populatie

De totale *populatie* waar het hier over gaat zijn alle cliënten van de specialistische dagbesteding. Alle begeleiders die met deze cliënten werken en de omgeving met buurtbewoners, horeca en winkeliers waar het in de handelingsverlegenheid over gaat. Maar om het onderzoek overzichtelijk te houden heb getracht steekproefsgewijs een onderzoeksgroep samen te stellen.

De onderzoeksgroep bestaan uit:

Cliënten

Vijf cliënten allen met een verstandelijke beperking en een vorm van autisme. Ik heb gekozen voor deze vijf cliënten omdat zij van alle cliënten binnen de dagbesteding een vrij hoog intelligentie niveau hebben. Namelijk een IQ tussen de 50 en 65. Dit maakt het ondervragen van hen gemakkelijker. Daarnaast komen zij samen met nog aantal anderen het die door hun intelligentie niveau en hun niveau van gesproken taal het meest in aanmerking om daadwerkelijk gebruik te maken van de faciliteiten uit hun omgeving. Aangezien zij niet of nauwelijks kunnen lezen of schrijven wil ik hen interviewen. Door hun verstandelijke beperking en mate van autisme is het belangrijk dat dit duidelijke korte vragen zijn zonder een dubbelzinnig karakter.

Medewerkers;

Deze onderzoeksgroep heb ik samengesteld door te kijken wie er allemaal werken binnen de dagbesteding. Van hieruit heb ik een groep van medewerkers proberen samen te stellen die representatief is voor alle medewerkers van de dagbesteding.

Deze groep bestaat uit;

- Vier persoonlijk begeleiders
- Drie medewerker begeleiders
- Twee gedragswetenschappers
- Eén teamleider

Omgeving;

Vanuit de omgeving heb ik wederom gekeken wie of welke mensen en bedrijven representatief zijn en kunnen spreken voor een groter geheel.

Deze groep bestaat uit;

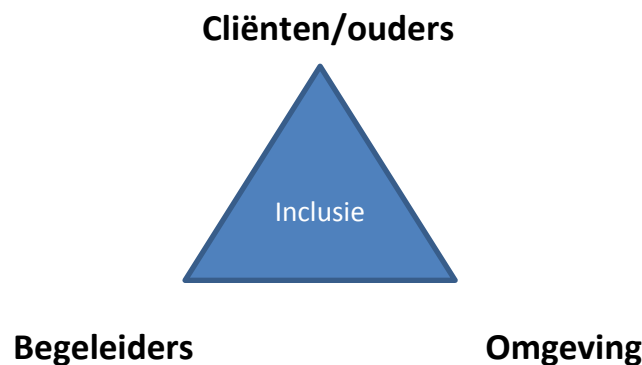
- Twee winkels, waarvan één supermarkt
- Twee restaurants in de omgeving
- Vijf omwonenden

- Eén kapper

Deze drie groepen van belanghebbenden vormen samen een eigen **triangulatie**.

In praktijkonderzoek gaat het vaak om betekenisverlening, om de percepties van de verschillende belanghebbenden. We spreken ook hier ook wel van Triangulatie (Harinck, 2009)

Er wordt vanuit verschillende invalshoeken naar het onderwerp gekeken.

Triangulatie vanuit verschillende invalshoeken

3.5 Betrouwbaarheid en validiteit

Volgens Harinck, F. (2007) wordt met betrouwbaarheid “verwezen naar de herhaalbaarheid, de nauwkeurigheid van de meting.” Herhaalbaarheid wil zeggen dat de uitslag van het meten hetzelfde is, wanneer je het op een ander moment zou meten.

Bij mijn onderzoek denk ik dat dit overeen zou komen. Bij herhaalbaarheid zou ik dezelfde mensen dezelfde vragenlijst voorleggen.

Validiteit wil zeggen dat het gebruikte instrument meet dat wat je wilt weten. De vragen die in de vragenlijst worden gegeven meten wat ik wil weten, namelijk, waar we nu staan. Dus wat we al doen. Het geeft op de onderdelen die minder scoren ook aan waar onze verbeterpunten liggen.

De combinatie van *kwantitatieve* en *kwalitatieve* (Harinck, 2009) gegevens die ik heb toegepast zou de betrouwbaarheid en validiteit ook moeten verhogen, omdat ondervraagden de kans krijgen de gesloten vragen (kwalitatieve gegevens) door middel van open vragen (kwantitatieve gegevens) nog meer persoonlijk te verduidelijken.

Hoofdstuk 4

Resultaten

4.1 Structuur van de verschillende vragenlijsten

Aantal	Gesloten vragen	Gesloten vragen met toelichting	Open vragen	Totaal
5 Cliënten met ASS en een verstandelijke beperking	10		1	11
10 Medewerkers	28	5	9	42
10 Omgeving	10	4	5	19
5 Ouders	28	5	5	38

Onderstaande vragenlijst is ingevuld door tien medewerkers met verschillende functies binnen de instelling;

- Vier persoonlijk begeleiders
- Drie medewerker begeleiders
- Twee gedragswetenschappers
- Eén teamleider

De vragen heb ik onderverdeeld in drie verschillende categorieën; veiligheid en autonomie intern, veiligheid en autonomie extern en inclusie en Amsta.

In de hokjes van de uitkomsten staan het aantal antwoorden wat gegeven is op de desbetreffende vraag. Sommige hebben nog een toelichting gegeven op de vraag. Ik heb hier de mogelijkheid voor geboden om mensen nog een uitleg te geven over het gegeven antwoord. Ik hoop hiermee een *triangulatie* (Harinck, 2009) aan antwoorden te krijgen. Antwoorden op gesloten vragen kunnen gemakkelijk worden verwerkt in een grafiek. Het gebruik van een grafiek geeft in oogopslag antwoord op mijn centrale onderzoeksvraag. En ziet men in één oogopslag wat er aan de situatie verbeterd kan worden. Omdat gesloten vragen een algemeen beeld geven en het onderwerp inclusie, zoals ik al beschreven heb, een subjectief begrip is wil ook open vragen gebruiken om het algemene beeld persoonlijker te maken.

Op naar een inclusieve samenleving

Hieronder staan de uitkomsten van de kwantitatieve gegevens aangevuld met de kwalitatieve gegevens. (Harinck, 2009)

4.2 Vragen lijst medewerkers:

Veiligheid en autonomie intern aantal responses = 10	Ja	Nee	?	Meer informatie nodig	Toelichting
1 Cliënten voelen zich veilig binnen de muren van de dagbesteding	7	2			1 sommige cliënten voelen zich onveilig.
2 Cliënten kunnen zelf beslissen wat ze doen	3	6	1		
3 Er wordt geluisterd naar de behoefte van de cliënt	8	2			
4 Cliënten hebben iets te bieden	8				
5 Cliënten hebben toegang tot dagelijkse bezigheden	10				
6 Iedere cliënt is welkom binnen de dagbesteding	8	2			
7 Er wordt met zorg en liefde omgegaan met elkaar	9				1 kan beter
8 Het personeel voelt zich veilig binnen de muren van de dagbesteding	6	3			1 soms veilig, soms niet
9 Personeel voelt zich gesteund van bovenaf als het om veiligheid gaat.	3	6		1	
10 Er bestaat een goede samenwerking tussen personeelsleden	5	2		2	1 Dit kan op sommige gebieden beter
Totaal:	71	23	1	3	4

4.3 Veiligheid en autonomie intern:

Veiligheid en autonomie intern staat voor de veiligheid en autonomie van cliënten *binnen* de muren van de dagbesteding. Op de vraag in hoeverre cliënten zich veilig voelen binnen de muren van de dagbesteding wordt overwegend met 'ja' beantwoord. Toch zijn er een aantal ondervraagden die hier het niet mee eens zijn en vinden dat volgens hen niet alle cliënten zich altijd even veilig voelt.

Wat opvalt, is dat als het gaat om vragen over de autonomie van cliënten het overgrote deel van de ondervraagden hier met 'nee' beantwoord.

Zij hebben volgens de ondervraagden niet zelf de keus wat zij mogen gaan doen tijdens hun dagbesteding.

Op de vraag of het personeel zich zelf veilig voelt binnen het werken met cliënten is er net een kleine meerderheid die met 'ja' antwoord. Een vraag over of zij zich gesteund voelt door het management als het om veiligheid gaat antwoord het merendeel met 'nee'. Wanneer men zich op de werkvloer meer gesteund zou voelen door het management als het gaat om veiligheid zou men zich dan ook binnen het werken met cliënten veiliger voelen?

Op de stelling of er een goede samenwerking bestaat tussen personeelsleden antwoord een meerderheid met 'ja'. Een aantal geeft aan dat dit beter kan.

Deze bevindingen dragen voor een deel bij aan een antwoord op mijn onderzoeksvraag. Als het gaat om het vergroten van de veilige leefwereld buiten de instellingsmuren is het belangrijk dat de veiligheidsbeleving binnen de muren optimaal is. Zowel van cliënten als van

Op naar een inclusieve samenleving

het personeel. Mijn bevindingen zijn dat het met de veiligheidsbeleving intern goed gaat maar nog niet optimaal is.

Veiligheid en autonomie extern	Ja	Nee	?	Meer info nodig	Toelichting
1 Cliënten voelen zich veilig op straat	5	3			2 mits er een vertrouwde begeleider bij is
2 Op straat mogen cliënten zelf beslissen waar ze naar toe gaan	3	6		1	
3 Cliënten worden buiten met respect behandeld	7	3			
4 Alle cliënten worden buiten gelijkwaardig behandeld	4	4	1	1	
5 De faciliteiten rond het instellingsgebouw zijn fysiek toegankelijk voor iedereen.	2	7	1		
6 Cliënten zijn welkom in winkels en restaurants	7	1	1		1 sommige restaurants doen moeilijk
7 Cliënten hebben de samenleving iets te bieden	8		2		
8 Het personeel voelt zich samen met de cliënt veilig op straat	6	3			
9 In het Vondelpark kan de cliënt rustig wandelen en recreëren	5	5			
10 De cliënten van de dagbesteding zijn een onderdeel van de maatschappij	3	7			
Totaal:	50	36	5	2	3

4.4 Veiligheid en autonomie extern:

Veiligheid en autonomie extern staat voor de veiligheidsbeleving van cliënten en begeleiders *buiten* de muren van de instelling. Wat er opvalt aan de bevindingen binnen dit gedeelte van de vragenlijst is de verdeeldheid in de uitkomsten. Op de vraag of cliënten zich buiten veilig voelen zijn er net iets meer ondervraagden die met 'ja' antwoorden. Ook geven twee ondervraagden aan dat cliënten zich meer veilig voelen mits er een vertrouwde begeleider meegaat.

Op de vragen over gelijkwaardigheid en respect wordt er ook verdeeld geantwoord. Een kleine meerderheid antwoord met 'ja'. Op de vraag of faciliteiten in de buurt fysiek voor iedereen toegankelijk is wordt er door de meerderheid 'nee' geantwoord.

Een ander punt wat opvalt, is dat men de vraag of volgens hen cliënten een onderdeel van de maatschappij zijn, de meerderheid met 'nee' beantwoord, terwijl de vraag of cliënten iets te bieden in de maatschappij hebben, hoofdzakelijk met 'ja' wordt beantwoord.

Dit zegt mij dat men vindt dat iets te bieden hebben nog niet betekend dat daarmee een onderdeel van een grotere maatschappij bent.

Deze bevindingen zijn in zoverre een antwoord op mijn onderzoeksvraag dat men vindt dat cliënten wel degelijk iets te bieden hebben. Wat een belangrijk punt is binnen inclusie.

Hiermee kan ik concluderen dat de ondervraagden achter de inclusie gedachten staan, alleen is het zaak om de mogelijkheden te onderzoeken wat en in welke mate cliënten iets voor de maatschappij kunnen betekenen.

De verdeeldheid in de antwoorden binnen dit gedeelte zeggen mij wederom dat de beleving van veiligheid *subjectief* is. En dit ligt ook aan met welke cliënt er gewerkt wordt.

Op naar een inclusieve samenleving

Inclusie en Amsta	Ja	Nee	?	Meer Info nodig	Toelichting
1 De instelling streeft ernaar om alle vormen van discriminatie weg te werken	10				
2 Het beleid van Amsta is er op gericht inclusie te bevorderen	8	2			
3 Bestuurders en directie delen de inclusie gedachte	10				
4 De omgeving wordt betrokken bij de instelling	6	3		1	
5 De bewoners van 'De kleine Johannes' zijn alom bekend in de buurt	6	4			
6 De samenwerking tussen personeel en directie verloopt goed	4	6			
7 Ouders worden betrokken bij het welzijn van cliënten	6	3			1 kan beter
8 Ouders en/of verzorgers delen de inclusie gedachte	10				
Totaal	60	18		1	1

4.5 Inclusie en Amsta

Inclusie en Amsta staan voor in hoeverre de inclusie gedachte leeft binnen de instelling waar de cliënten wonen. Wat het beleid is wat Amsta over inclusie en wat de mening is van medewerkers hoe dit beleid wordt uitgedragen.

Uit de bevindingen kan ik opmaken dat men vindt dat Amsta als instelling voor verstandelijk gehandicapte mensen er naar streeft om inclusie te bevorderen en er voor wil zorgen dat elke vorm van discriminatie uit de wereld te helpen.

Wat wel opvalt, is dat op de vragen of cliënten alom bekend zijn in de buurt en of de buurt wordt betrokken bij de instelling verdeeld wordt geantwoord. De helft van de ondervraagden heeft hier 'nee' op geantwoord.

Om een inclusievere samenleving te bevorderen is bekendheid van cliënten in de buurt belangrijk. Aan de andere kant staat het gebouw midden in de stad. De grootte van de stad en de hoeveelheid mensen gaat vaak samen met meer individualisme. Deze cliënten wonen midden in het centrum van Amsterdam. Dit kan ook een reden zijn dat de buurtbewoners minder goed weet wie er naast hen woont.

Aan de andere kant kan de instelling zelf ook meer doen om de omgeving bij de instelling te betrekken.

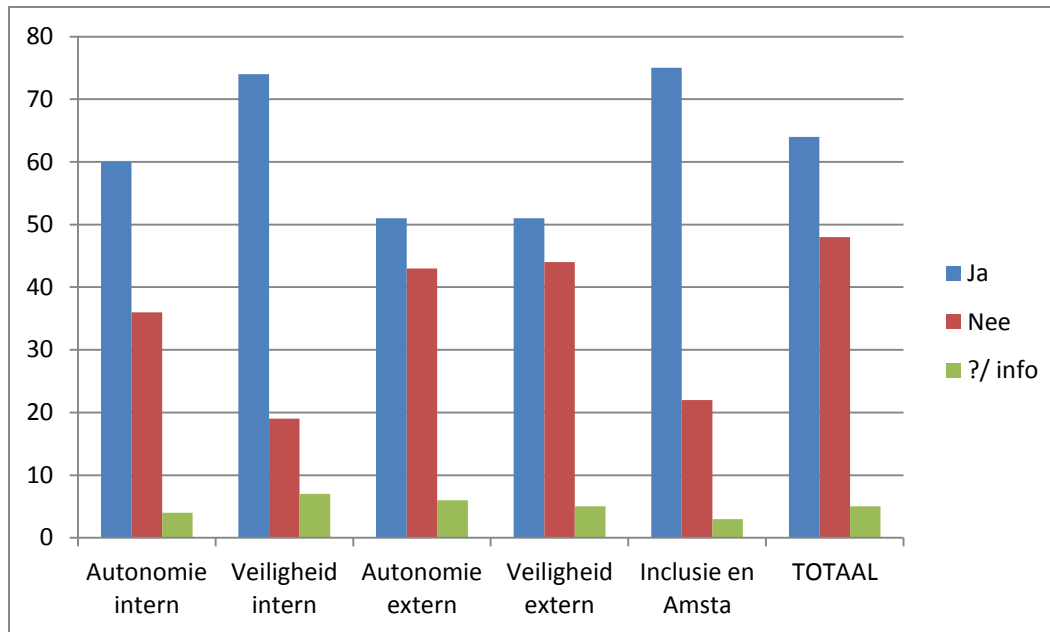
Als laatste punt wat opvalt, is dat de meerderheid 'nee' beantwoord op de vraag of de samenwerking tussen de directie en de werkvloer goed verloopt.

Dat is jammer, zeker als het gaat om de inclusie gedachte.

Het is belangrijk om samen zowel de werkvloer als het management een goed team te vormen om vervolgens als één organisatie een goed beleid uit te zetten.

Sociale cohesie wat inclusie bevordert kent een interne en externe variant. Interne sociale cohesie is samenbindend en bekrachtigd de identiteit van de groep, externe sociale cohesie heeft een overbruggend karakter en hier is er sprake van een verbinding met andere groepen. (Putman, 2000)

Op naar een inclusieve samenleving

In deze grafiek is het beeld te zien hoe de situatie volgens medewerkers eruit op dit moment uit ziet.

In de grafiek is duidelijk de verdeeldheid te zien in het kopje autonomie extern en veiligheid extern.

Onder het kopje Amsta en inclusie is ook te zien dat de inclusie gedachte leeft binnen de instelling.

In het kopje 'Totaal' is uiteindelijk goed te zien dat medewerkers maar net iets meer met 'ja' dan met 'nee' geantwoord hebben. Hieraan kan ik concluderen dat aan de huidige situatie rond inclusie volgens hen nog verbetering te behalen valt.

4.6 Open vragen

Hieronder staan open vragen die ik gesteld heb aan medewerkers. De antwoorden geef ik weer door middel van 'het schoenendoosmodel' (Harinck, 2009) Waarbij ik de antwoorden die gegeven zijn achter elkaar heb geplaatst. Niet iedereen heeft op elke vraag antwoord gegeven. Ik heb voor deze methode gekozen omdat de antwoorden op de vragen erg uiteen lopen. Op sommige vragen antwoord men totaal het tegenovergestelde.

1. Ga je tijdens het werken met cliënten weleens naar één van de faciliteiten op de Overtoom (Bijv. Winkels, restaurants, kapper, bibliotheek.. enz.)

Zo ja, welke?

Wel eens, naar winkels in de buurt. Te weinig, veel te veel een gedoe. Supermarkt wel eens, restaurants nooit. Cliënten reageren gespannen in winkels of het zwembad. Wel wandelen in het vondelpark, winkelen heel weinig. Er wordt gewinkeld in de

Op naar een inclusieve samenleving

buurt. Meer alleen wandelen in het Vondelpark. Ik ervaar te veel problemen in winkels met cliënten.

2. Hoe vaak wordt er gewandeld met cliënten tijdens de dagbesteding?

Zo veel mogelijk. Minimaal één keer per dag.

3. In hoeverre ervaar je problemen tijdens het wandelen met cliënten?

Cliënten kunnen gespannen zijn tijdens een wandeling. In winkels is het soms moeilijk cliënten in bedwang te houden. Weinig problemen. Soms zijn cliënten bang voor onverwachte geluiden of loslopende honden. Cliënt kan 'vast' zitten buiten, dan is het moeilijk hem/haar weer mee te krijgen. Andere mensen lijken soms bang voor cliënten.

4. Worden er tijdens jouw dienst wel eens andere uitstapjes met cliënten georganiseerd? Zo ja, welke?

Ja, naar het zwembad. Naar Duinrell. Naar de Efteling.

5. Waar heb je behoefte aan wanneer je met een cliënt naar buiten gaat?

Meer begeleiding of een achterwacht voor als het 'fout' dreigt te gaan.
Omgeving heeft meer kennis van cliënten nodig.

6. In hoeverre heb je het gevoel dat de omgeving meewerkt als het gaat om het welzijn van cliënten?

Mensen zijn begaan, maar weten vaak niet met wat voor cliënten ze te maken hebben. De omgeving lijkt soms bang voor onze cliënten. Het gaat er maar om hoe je je als begeleider samen met de cliënt je opstelt naar de omgeving. Geen problemen mee. Werken niet mee. Omgeving kijkt raar als ik met een cliënt de winkel in kom. De omgeving probeert mee te werken.

7. Wat kun je vertellen over inclusie of een inclusieve samenleving?

Een inclusieve samenleving is een samenleving waarin iedereen gelijk is.
Een samenleving waarin iedereen zijn eigen steentje bijdraagt naar vermogen.
Een samenleving die is aangepast is aan mensen met een beperking.
weten het niet precies.

8. Wat is er in het verleden al gedaan om inclusie te bevorderen?

In de Albert Hein komen begeleiders en cliënten vaker, hierdoor is er bij personeel van de AH meer bekendheid over cliënten. Dit geeft een band.
In het verleden is er een samenwerkingsverband geweest tussen het Ethiopisch restaurant en de dagbesteding. Cliënten deden hier kleine klusjes.

Op naar een inclusieve samenleving

Bij het revalidatiecentrum op de Overtoom zwemmen cliënten regelmatig. Hier zijn cliënten bekend. In het verleden was er een kinderboerderij verbonden aan de 'kleine Johannes'. Kinderen uit de buurt kwamen de dieren knuffelen, cliënten van 'de kleine Johannes' verzorgden de dieren. Op deze manier hadden zij een taak te verrichten en kwamen ze tegelijkertijd in contact met mensen uit de buurt. Door bezuinigen moest dit project helaas stoppen.

9. Heb je het gevoel dat cliënten volledig geïntegreerd zijn binnen onze maatschappij?

Nee. Zoveel mogelijk wel. Zou beter kunnen. Ze leven in hun eigen maatschappij. Is moeilijk in deze drukke stads omgeving. Ja, wel naar vermogen. Volledig niet, zou meer kunnen.

10. Wat zou je er zelf aan bij kunnen dragen om voor meer inclusie te zorgen tussen cliënten en hun omgeving?

Meer informatie aan winkeliers en andere mensen uit de omgeving verschaffen. Actiever de omgeving bij onze instelling betrekken. Projecten opstarten waarbij cliënten meer betrokken worden bij hun omgeving. De omgeving bewust maken wat voor cliënten dit zijn.

11. Hoe ziet volgens jou een meer inclusievere samenleving voor onze cliënten eruit?

Meer begrip van de buitenwereld. Cliënten die meer vertrouwd zijn in hun omgeving. Een omgeving waar men meer onze cliënten kent en waar door zij meer vertrouwd zijn in hun omgeving. Een samenleving waar cliënten dezelfde mogelijkheden hebben als ieder ander. Goede aanpassingen in de omgeving zodat het voor cliënten duidelijk is wat ervan hen verwacht wordt.

4.7 Kwalitatieve gegevens:

De bevindingen betreffende de kwalitatieve gegevens van medewerkers lopen erg uit één. Er zijn medewerkers die weinig problemen lijken te ondervinden wanneer zij met cliënten zich buiten de muren van het instellingsgebouw begeven. Anderen lopen soms tegen moeilijkheden aan. *Beleving* van een inclusieve samenleving lijkt hierin het sleutelwoord te zijn. De problematieken van verschillende cliënten kan ook mee spelen in hoe begeleiders activiteiten buiten ervaren.

Wel geven zij allen aan achter de inclusiegedachte te staan en weten ook wat deze gedachte inhoud. Meer informatie over cliënten verschaffen naar de buitenwereld is iets waar iedereen positief tegenover staat.

Op naar een inclusieve samenleving

Vragenlijst omgeving Aantal responses =10	ja	?	nee	Meer informatie nodig	Toelichting
1 Ik weet wat Amsta voor instelling is	10				
2 De problematiek van cliënten is mij bekend	6	2	2		
3 Cliënten komen vaak in mijn zaak	5	1	1		3 soms
4 Iedere klant is gelijk	10				
5 Ik voel mij veilig in de omgang met cliënten van Amsta	7	1	1	1	
6 Alle faciliteiten in de buurt zijn fysiek toegankelijk voor iedereen	6		3		1 niet alle
7 Informatie over cliënten is welkom	6	2	3		
8 Ik pas mij aan wanneer ik met cliënten praat	8	1	1		
9 De begeleiding van cliënten geven genoeg informatie over cliënten	6		3		1 meer informatie is wenselijk
10 Cliënten zouden ook wat voor mijn zaak kunnen betekenen.	4	3	1		2 wat wordt hiermee bedoeld?
Totaal	68	10	15	1	7

4.8 Vragenlijst omgeving:

Door middel van deze vragenlijst zijn er verschillende omwonenden, maar ook winkeliers en restaurant houders ondervraagt over cliënten van de 'kleine Johannes' en hoe zij tegen inclusie aankijken.

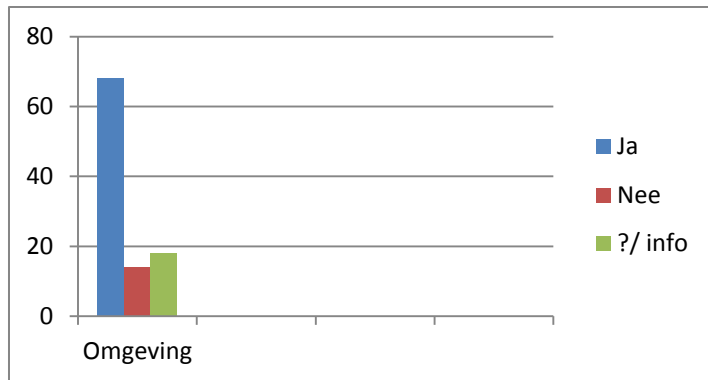
Wat als eerste opvalt aan de bevindingen in deze vragenlijst is dat alle ondervraagden weten wat Amsta voor instelling is, maar bij de vraag of de problematieken van cliënten bekend zijn wordt wisselend geantwoord. Hieruit kan ik uit concluderen dat men wel weet dat Amsta en specifiek de locatie 'de kleine Johannes' een instelling voor verstandelijk gehandicapten is, maar de precieze (gedrags)problemen van cliënten bij hen minder bekend zijn.

De vraag of meer informatie over cliënten wenselijk is antwoord de helft met 'Ja'. De andere helft weet het niet of antwoord met 'nee'.

Op de vraag of winkeliers, omwonende en restaurant houders zich veilig voelen in de omgang met cliënten antwoord het meerderdeel met 'Ja'. Een klein aantal weet het niet of antwoord met nee. Aan hen heb ik vervolgens gevraagd wat zij nodig hebben om zich wel veilig genoeg te voelen. Uiteindelijk kwam het bij de meesten op neer dat goede informatie van begeleiders hun angst zal verminderen.

Op de vraag of cliënten ook iets voor hen of hun bedrijf zou kunnen betekenen werd verdeeld gereageerd. Ongeveer de helft stond hier meteen positief tegenover. Een ander deel wil hier in ieder geval meer informatie over.

Op naar een inclusieve samenleving

In de bovenstaande grafiek kun je zien dat de er veel 'Ja' is beantwoord op vragen. Maar dat ook meer informatie welkom is.

4.9 Open vragen

1. Ik ervaar het als last wanneer cliënten in mijn zaak komen.

Zo ja, welke ervaring heeft u?

2 winkeliers zeggen dat ze ooit last hebben gehad van cliënten in de vorm van schreeuwen en 1 in de vorm van een escalatie waarbij de cliënt gefixeerd moest worden. De andere 8 zeggen geen problemen te ervaren. Wel is zeker een goede omgang met begeleiders belangrijk. Zij zijn het die informatie over cliënten kunnen verschaffen.

3. Zouden cliënten ook iets voor u kunnen doen?

5 staan hier positief tegenover. 3 willen meer informatie. 2 willen hier niet aan meewerken.

Zo ja wat zouden ze kunnen doen?

Een restaurant kwam met een oplossing om cliënten servetten te laten vouwen voor het restaurant. Dit was in het verleden ook gedaan en zij staan er positief tegenover om dit opnieuw op te zetten. 3 winkels uit de buurt staan hier positief tegenover en willen in samenwerking met begeleiders activiteiten bedenken om cliënten iets te laten doen voor hun zaak. 3 winkeliers en 2 restaurants willen hier meer informatie over en 2 winkeliers zeggen hier niet aan mee te willen werken.

4. Bent u bereid om in een samenwerkingsverband iets op te zetten?

5 winkeliers staan hier positief tegenover. En willen meewerken aan een samenwerkingsverband. 2 weten het niet en zullen er over nadenken. 2 willen er niet aan meewerken en 1 wil hier meer informatie over.

4.10 Kwalitatieve gegevens omwonenden:

Wat opvalt aan de kwalitatieve gegevens van de omgeving is dat het overgrote deel positief reageert op hun verstandelijk gehandicapte mede mens. Zij vinden in ieder geval dat iedereen welkom is. Een aantal ziet het ook wel zitten om een samenwerkingsverband aan te gaan met hen. Meer informatie over cliënten blijft hierin welkom. Een goed contact met niet alleen met cliënten maar ook met begeleiders vind men hierin wel belangrijk. Een klein aantal wil echter niet meewerken.

Op naar een inclusieve samenleving

Vragenlijst cliënten	ja	?	nee
Aantal responses = 5			
1 Ik voel mij veilig binnen de dagbesteding	4		1
2 Ik zelf mag kiezen wat ik doe tijdens dagbesteding	3		2
3 Ik vind het fijn om naar buiten te gaan.	4		1
4 Buiten mag ik zelf kiezen waar ik naar toe ga samen met mijn begeleider		1	4
5 Ik ga graag naar winkels in de buurt	3	1	1
6 Ik ga wel eens eten in een restaurant	2		3
7 Ik zou graag meer activiteiten buiten willen doen	4		1
8 Mensen buiten zijn aardig voor mij	3	1	1
9 Ik zou meer contact hebben met mensen buiten de instelling	3	1	1
10 Ik zou graag werk verrichten voor iemand buiten de instelling	2	1	2
Totaal	28	5	17

Wat zou je graag willen doen buiten de muren van de dagbesteding?

Naar een pretpark. Eten in een restaurant. Fietsen en kijken naar trams. Naar een kledingwinkel. Naar het zwembad. Ik vind het buiten niet leuk. Buiten is het druk.

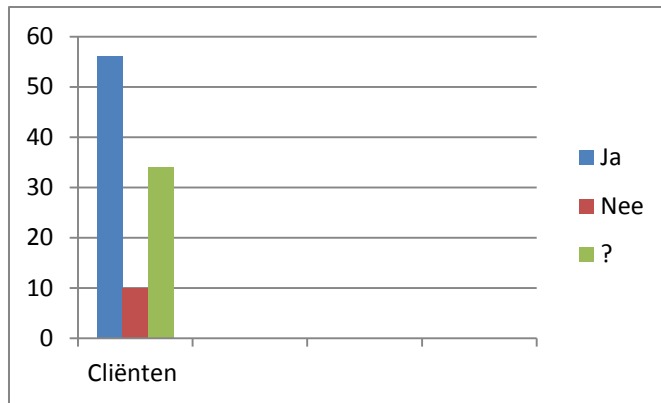
4.11 Vragenlijst cliënten:

Wat opvalt aan de resultaten van de vragen die ik aan cliënten gesteld heb is dat de meeste zeggen zich veilig te voelen. De meesten gaan graag naar buiten, maar één cliënt zegt dat hij het buiten druk vindt. Dat mensen niet altijd aardig gedaan hebben tegen hem in het verleden. Ook valt op dat de bijna alle cliënten niet zelf mogen beslissen waar zij naar toe gaan wanneer er buiten naar buiten wordt gegaan. De meesten zouden meer contact hebben met mensen buiten de instelling. Werk verrichten voor mensen buiten de instelling wordt wisselend op gereageerd.

Wat ook opvallend is dat veel cliënten geantwoord hebben met een vraagteken. Dit kan twee dingen betekenen. Of ze weten inhoudelijk gezien geen antwoord op de vraag te geven, of ze hebben de vraagstelling niet begrepen.

Dit is ook te zien aan de grote groene balk in onderstaande grafiek.

Op naar een inclusieve samenleving

4.12 Vragenlijst ouders

Vragen ouders

De ouders van de vijf cliënten die meededen aan het onderzoek heb ik ook geïnterviewd. Zij hebben niet dagelijks te maken met een handelingsverlegenheid die de aanleiding is van dit onderzoek, maar staan als het gaat om het welzijn van hun zoon of dochter als het ware achter hen. En daarom vond ik het belangrijk om ook hun mening te horen over inclusie.

Veiligheid en autonomie intern aantal responses = 5	Ja	Nee	?	Meer informatie nodig	Toelichting
1 Cliënten voelen zich veilig binnen de muren van de dagbesteding	4				1 sommige voelen zich onveilig.
2 Cliënten kunnen zelf beslissen wat ze doen	2	3			
3 Er wordt geluisterd naar de behoefte van de cliënt	5				
4 Cliënten hebben iets te bieden	5				
5 Cliënten hebben toegang tot dagelijkse bezigheden	4	1			
6 Iedere cliënt is welkom binnen de dagbesteding	5				
7 Er wordt met zorg en liefde omgegaan met elkaar	5				
8 Het personeel voelt zich veilig binnen de muren van de dagbesteding	4			1	
9 Personeel voelt zich gesteund van bovenaf als het om veiligheid gaat.	3		2		
10 Er bestaat een goede samenwerking tussen personeelsleden	3	1			1 Dit kan soms beter
Totaal:	40	5	2		3
Veiligheid en autonomie extern					
1 Cliënten voelen zich veilig op straat	3			1	1 niet altijd
2 Op straat mogen cliënten zelf beslissen waar ze naar toe gaan	1	4			
3 Cliënten worden buiten met respect behandeld	3	1		1	
4 Alle cliënten worden buiten gelijkwaardig behandeld	2	1	2		
5 De faciliteiten rond het instellingsgebouw zijn fysiek toegankelijk voor iedereen.		5			
6 Cliënten zijn welkom in winkels en restaurants	3		2		
7 Cliënten hebben de samenleving iets te bieden	4		1		
8 Het personeel voelt zich samen met de cliënt veilig op straat			3	2	

Op naar een inclusieve samenleving

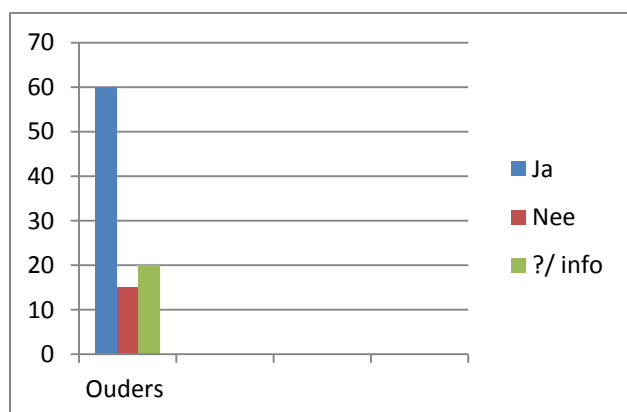
9 In het Vondelpark kan de cliënt rustig wandelen en recreëren	2	1	1		
10 De cliënten van de dagbesteding zijn een onderdeel van de maatschappij	4		1		
Totaal:	22	12	10	3	1
Inclusie en Amsta					
1 De instelling streeft ernaar om alle vormen van discriminatie weg te werken	4		1		
2 Het beleid van Amsta is er op gericht inclusie te bevorderen	2	1	2		
3 Bestuurders en directie delen de inclusie gedachte	5				
4 De omgeving wordt betrokken bij de instelling	2	2	1		
5 De bewoners van 'De kleine Johannes' zijn alom bekend in de buurt		2	3		
6 De samenwerking tussen personeel en directie verloopt goed	1		3	1	
7 Ouders worden betrokken bij het welzijn van cliënten	3				2 kan beter
8 Ouders en/of verzorgers delen de inclusie gedachte	5				
Totaal	22	5	10	1	2
TOTAAL	85	21	22	4	6

De ouders heb ik gevraagd om dezelfde vragenlijst in te vullen als die van de medewerkers. Wat opvalt aan de antwoorden van ouders is dat volgens deze lijst zij niet altijd vinden dat cliënten eigen beslissends recht hebben. En dat er veel voor hen bepaald wordt.

Of het beleid van Amsta erop gericht is om inclusie te bevorderen daar wordt wisselend op beantwoord. De helft is het hier mee eens en de andere helft vind van niet of dat dit beter kan.

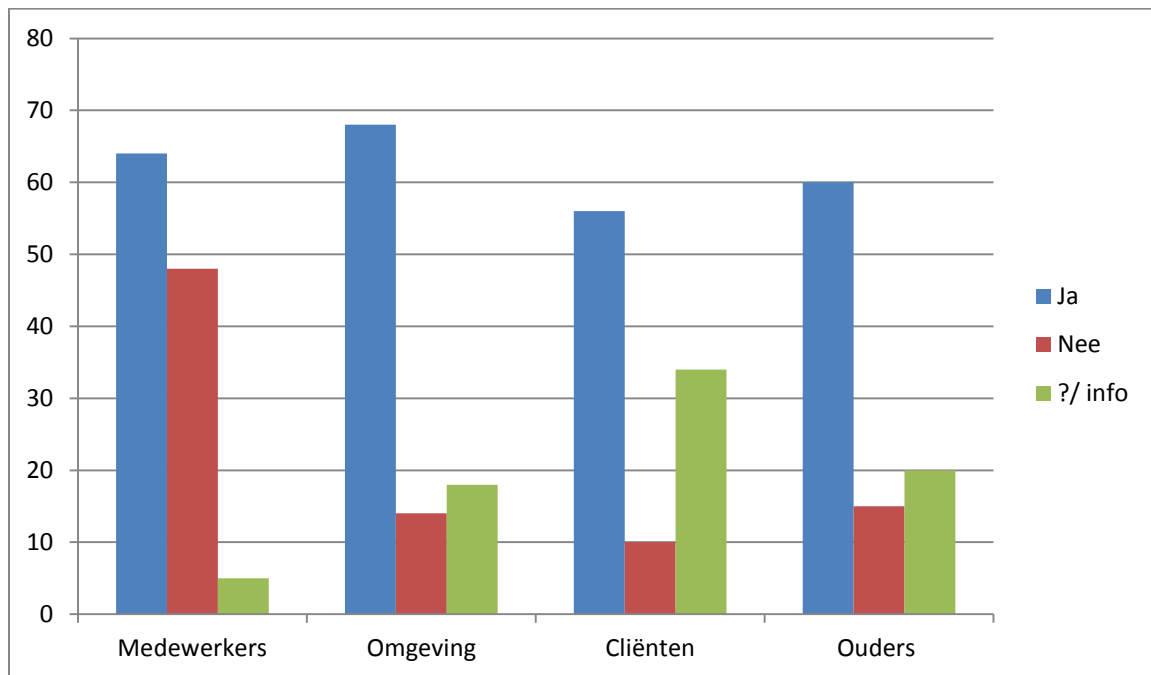
Wat ook opvalt, is dat ouders meer dan gemiddeld een vraag beantwoorden met een vraagteken. Hier kan ik uit opmaken dat zij of de vraag/stelling niet hebben begrepen of de situatie waar de vraag over gaat niet goed in kaart hebben. Over het algemeen maken zij hun zoon of dochter niet mee tijdens hun dagbesteding, maar komen één keer in de twee weken een uurtje op bezoek bij hun zoon of dochter op de woongroep. Zij weten daarom misschien niet goed hoe hun zoon of dochter reageert en functioneert zowel binnen als buiten de muren van het instellingsgebouw.

2 van 5 ondervraagden zouden meer contact willen hebben met begeleiders. Meer contact met ouders wordt overigens ook door een groot aantal begeleiders/medewerkers beaamd.

Op naar een inclusieve samenleving

Samenvattend alle resultaten nog één keer samen in een grafiek.

De antwoorden van medewerkers lopen erg uit één. Dit verklaart het relatief kleine verschil in de eerste twee kolommen. Binnen de groep medewerkers zijn er door de uitkomst van het onderzoek twee 'subgroepen' ontstaan. De eerste subgroep heeft de ervaring dat cliënten weinig aansluiting bij hun omgeving, en dat dit beter zou kunnen. De tweede subgroep ervaart veel minder problemen wanneer zij met cliënten buiten komen. Uit de resultaten van de kwantitatieve gegevens is dit goed te lezen. Wel zijn alle medewerkers het erover eens dat goede informatie over de problematiek van cliënten hun veilige leefwereld vergroot.

Als de omgeving meer vertrouwd is in de omgang met mensen die soms anders reageren omdat ze cliënten beter kennen zal dit de omgang gemakkelijker maken.

Omwonende en winkeliers geven ook aan dat informatie en een goede omgang met begeleiders belangrijk is.

Voor de cliënten die ondervraagd zijn is het ook belangrijk te weten dat er mogelijkheden zijn om meer zelfstandig te functioneren in de samenleving. Nu wordt er volgens de uitkomsten van de vragenlijsten nog veel voor hen bepaald door begeleiders.

Hoofdstuk 5

Conclusies en reflectie

Hieronder volgt een samenvatting van de antwoorden op de deelvragen en de centrale onderzoeksvraag vanuit de kwantitatieve en kwalitatieve gegevens, verkregen middels interviews en vragenlijsten.

Per antwoord maak ik een vergelijking tussen de antwoorden en mijn verwachte resultaten. Tevens geef ik een korte beredenering en trek in een conclusie per deelvraag.

Wat zijn de mogelijkheden voor meer inclusie tussen de cliënten van de specialistische dagbesteding aan de Overtoom en hun directe dagbestedingsomgeving, zodat hun veilige leefwereld vergroot kan worden?

De volgende vragen zijn de *deelvragen* (zie hfst. 1) die ik geformuleerd heb bij het begin van mijn onderzoek. De antwoorden op deze vragen heb samengesteld uit de vragen die vervolgens verkregen heb uit onder andere open vragen die ik gesteld heb.

1. Wat is een inclusieve samenleving precies?

Bij deze vraag werden antwoorden gegeven als; een inclusieve samenleving is een samenleving waar iedereen gelijk is, waar iedereen zijn eigen steentje bijdraagt naar vermogen en een samenleving die is aangepast is aan mensen met een beperking. Hieruit kan ik concluderen dat men weet waar een inclusieve samenleving over gaat en wat hier voor nodig is.

Waar een inclusieve samenleving volgens de theorie aan moet voldoen is te lezen in hoofdstuk 3; *Theoretisch kader*.

2. Waar moet een inclusieve samenleving aan voldoen?

Bij deze vraag werden antwoorden gegeven als een samenleving of omgeving waar men onze cliënten kent. Anderen zeiden een samenleving waar iedereen dezelfde mogelijkheden heeft. Wat hier volgens belanghebbenden voor nodig is, is begrip van de buitenwereld. Meer informatie over cliënten zorgt er vervolgens voor dat men meer vertrouwd raakt met elkaar en dit zorgt ervoor dat er meer begrip is over en weer. Goede aanpassingen aan de omgeving zodat het voor cliënten duidelijk is wat ervan hen verwacht wordt.

Als ik deze antwoorden vergelijk dan valt mij als eerste op informatie. Informatie naar de buitenwereld toe over de cliënten, informatie over wat autisme en een verstandelijke beperking inhoud is essentieel en lijkt een startpunt te zijn in het inclusie proces. In het theoretisch kader beschreef ik dat kennis over autisme essentieel is. Een voorbeeld van deze kennis is weten dat mensen met autisme een andere zintuiglijke waarneming hebben op alle zintuiglijke gebieden (zie hoofdstuk 3; Theoretisch kader).

Doordat hun waarneming anders is kan hun gedrag ten aanzien van hun omgeving op veel punten worden verklaard. De handen op de oren leggen wil niet zeggen dat iemand met autisme niet wil luisteren, maar dit is vaak een reactie op te veel aan geluid en informatie op

Op naar een inclusieve samenleving

dat moment. Een pet met een klep dragen kan een reactie zijn op anders een teveel aan lichtinval. Wanneer weet waar dit gedrag vandaan komt kan men hier beter op anticiperen.

Omdat ze een andere waarneming hebben is de wereld om hen heen voor hen vaak onbegrijpelijk, zij hebben daarom moeite om zich aan te passen aan deze wereld. Het is daarom van essentieel belang dat de omgeving zich aan hen aanpast. (zie theoretisch kader)

Vertrouwd worden met de ander lijkt dan de volgende stap. Wanneer men zich meer vertrouwd voelt bij elkaar zal men zich hopelijk eerder aanpassen aan de ander.

Aanpassingen in de omgeving zijn als het goed is dan de volgende stap. Aanpassingen in de manier waarop cliënten benaderd worden, en aanpassingen aan de omgeving.

3. Wat gaat er op dit moment goed op het gebied van inclusie en samenleving?

Aangegeven wat er goed gaat op het gebied van inclusie is dat er volgens een aantal medewerkers dat er bijvoorbeeld al meer met cliënten boodschappen gedaan wordt bij de plaatselijke supermarkt en dat daar het personeel gewend is aan cliënten in hun winkel. In het revalidatie centrum wordt wekelijks gezwommen door cliënten. Het personeel en de patiënten daar zijn gewend aan onze cliënten.

Bij het ondervragen van buurtbewoners en winkeliers merk ik dat mensen over het algemeen positief reageren als men gevraagd wordt naar hun ervaringen met mensen met autisme en een verstandelijke beperking.

Een enkeling heeft een minder positieve ervaring en lijken daarom wat huiverig.

De wil om meer samen te leven is er bij alle ondervraagden. Nu is het meer kijken waar de mogelijkheden liggen om elkaar beter te leren kennen.

4. Wat is er in het verleden al aan gedaan? En in hoeverre was dit een succes?

Uit het onderzoek is gebleken dat er in het verleden al pogingen zijn ondernomen om een samenwerkingsverband aan te gaan in de vorm van verschillende projecten.

Zo was er het kinderboerderij project waarbij cliënten dieren verzorgden en tegelijkertijd in contact kwamen met mensen uit de buurt.

En er was een project of samenwerkingsverband met een restaurant in de buurt waarbij cliënten o.a. hielpen met het vouwen van servetten met als beloning één keer in de zoveel tijd gratis met elkaar eten in ditzelfde restaurant. Dit was zeker een succes, alleen ging het restaurant helaas failliet.

Wanneer naar deze projecten gevraagd wordt blijkt het dat iedereen hier met genoeg op terug kijkt. Met in het bijzonder de cliënten.

5. Wat kan er precies beter?

Aangegeven wordt dat de informatie over cliënten naar de buitenwereld toe beter kan.

Hierin spelen begeleiders een belangrijke rol. Maar ook Amsta als organisatie. Het is belangrijk zelf als organisatie hier de eerste stappen in te zetten. De buitenwereld komt niet vanzelf naar ons toe. Hans Kröbel schrijft in zijn proefschrift; *'Gehandicaptenzorg, inclusie en organiseren'* De omgeving is pro-actief, dus zelf initiatieven nemen en niet wachten tot de

samenleving naar je toe komt, draagt bij aan succes. Van de samenleving gaat geen trekkracht uit, de zorg moet duwen. (Kröbel, 2004). Het initiatief moet van de instelling komen. Dit kan als eerste met goede informatie over Amsta als instelling en in het bijzonder over de cliënten die er wonen. Wanneer ik namelijk vraag aan omwonende wat Amsta en de kleine Johannes voor instelling is dan valt mij op dat de omgeving wel denkt te weten wie of wat voor mensen er wonen, maar als er gevraagd welke problematieken deze cliënten precies hebben weet ongeveer de helft een aantal problematieken te benoemen. Dat cliënten bijvoorbeeld ook te maken heeft met psychiatrische problemen of autisme weet lang niet iedereen. Terwijl naar mijn mening juist autisme of bijvoorbeeld een vorm van schizofrenie of Borderline persoonlijkheidsstoornis de meeste problemen naar de buitenwereld veroorzaken. Informatie hierover is daarom wenselijk.

Wat betreft het gevoel van veiligheid van zowel cliënten als personeel is het belangrijk dat het personeel zich hierin gesteund voelt door het management. (Zie vraag 9 autonomie intern, medewerkers) Dit is volgens de meeste ondervraagden op dit moment niet het geval. Dit zou beter kunnen. Betere samenwerking en meer begrip over en weer zou een eerste stap kunnen zijn. Ik vind veiligheid belangrijk als het gaat om inclusie. Medewerkers moeten zich veilig voelen omdat ze voor cliënten een veilige baken moeten kunnen zijn. Zeker als het gaat om goed zelfstandig te kunnen functioneren buiten de muren van de instelling, moeten cliënten kunnen terug vallen op hun begeleider als het voor hen even te moeilijk wordt. Als laatste punt benoem ik hier dat ouders meer betrokken willen worden bij het dagelijks leven van hun zoon of dochter. Dit vinden ouders, maar ook medewerkers vinden dit belangrijk. Hier zou meer tijd en energie voor vrij moeten worden gemaakt.

Het resultaat van dit onderzoek is dat medewerkers van de specialistische dagbesteding nu meer weten over inclusie en hopelijk beseffen dat er veel meer mogelijk is dan er op dit moment aan inclusie gedaan wordt. Ik heb het onderwerp weer op de agenda gezet, en heb mensen weer enthousiast gemaakt. Het onderwerp gaat nu weer bij medewerkers leven. Er is een commissie in het leven geroepen gevormd door verschillende begeleiders die zich gaan bezig houden met verdere ontwikkelingen omtrent inclusie. Er worden al een aantal nieuwe projecten genoemd of oude eerder gedane projecten wordt nieuw leven in geblazen.

5.1 Eindconclusie op de centrale onderzoeksvraag

Wat zijn de mogelijkheden voor meer inclusie tussen de cliënten van de specialistische dagbesteding aan de Overtoom en hun directe dagbestedingsomgeving, zodat hun veilige leefwereld vergroot kan worden?

Mijn antwoord op deze vraag na het verrichten van dit onderzoek is dat er zeker mogelijkheden zijn om de veilige leefwereld van deze cliënten te vergroten, maar dat ik tot de conclusie ben gekomen dat er eerst verschillende voorwaarden aanwezig moeten zijn om tot mogelijkheden te komen. Kennis over autisme en een verstandelijke beperking is volgens mij de belangrijkste voorwaarde om begrip vanuit de buitenwereld te krijgen. En dit begrip is nodig om de omgeving voor de cliënt veiliger te laten zijn. Praten met mensen uit de omgeving en uitleg geven is een eerste stap. Daarna komen eventuele aanpassingen aan de omgeving.

5.2 Reflectie

Door het schrijven van een manifest over inclusie werd mijn interesse gewekt voor het begrip inclusieve samenleving. En wat dit betekent voor mijn eigen dagelijkse werksituatie. De voorbereiding van dit onderzoek heeft mij veel kennis opgeleverd over het begrip inclusie en alles wat daar voor nodig is. Door dit onderwerp te kiezen voor mijn onderzoek geef ik een boodschap af naar mijn collega's, cliënten, medewerkers en ouders van cliënten van de specialistische dagbesteding. Ik zie bevorderen van een inclusieve samenleving als een taak die hoort bij mijn functie als begeleider.

Dit onderzoek heeft ertoe bijgedragen dat ik als 'bijna' Autisme Specialist mij realiseer dat de kennis die ik heb opgedaan tijdens deze studie heel waardevol is ook als het gaat om het realiseren van een inclusieve samenleving binnen mijn werk. In mijn conclusies beschrijf ik dat informatie geven over autisme essentieel is. Dit geldt voor informatie verschaffen aan de omgeving, maar ook aan mijn collega's. Hierin speel ik als specialist op het gebied van autisme een grote rol. En ik hoop in de toekomst mijn opgedane kennis te mogen blijven delen.

Als ik terug ga naar de beschrijving van de handelingsverlegenheid waar ik dit onderzoek mee begon, dan kan ik zeggen dat het ondervragen van buurtbewoners al een eerste stap was om de samenleving dichterbij te laten komen. Wat mij positief stemt voor een inclusieve samenleving is dat in dit het hele onderzoeksproces de omgeving over het algemeen goed en behulpzaam reageerde wanneer ik vroeg hen te mogen ondervragen. Het overgrote deel was enthousiast en nieuwsgierig. Voor het begin van dit onderzoek waren mijn verwachtingen over hoe de omgeving zou reageren veel minder rooskleurig. Ik dacht dat de omgeving veel meer afwachtend en meer sceptisch zou zijn. Dit zegt over mijzelf dat mijn beeld en gevoel naar de omgeving van de Overtoom toe, voor het onderzoek veel negatiever was dan uiteindelijk het geval is.

Dat de beleving en mening over inclusie van medewerkers en cliënten erg verschillend zou zijn had ik van tevoren niet verwacht. Mijn beleving of mening is niet die van een ander. Hieruit blijkt maar weer dat men als begeleider in de zorg altijd de eigen normen en waarden meeneemt in de manier van begeleiden. Deze normen en waarden zorgen uiteindelijk dat je vanuit je eigen perspectief de wereld ervaart.

Onderzoek doen was voor mij een nieuwe ervaring. Het was een proces waar ik in moest groeien. Maar uiteindelijk heb ik er veel van geleerd omdat ik op een manier moest gaan denken die ik nog niet eerder gedaan had. Waar in het eerste jaar tijdens het doen van een case studie (=N1) meer de aandacht was gevestigd op praktische toepassing van de theorie, gaat het tijdens dit praktijk onderzoek meer over de kunst van onderzoek doen.

Hoofdstuk 6 Aanbevelingen

Welke aanbevelingen zijn er nodig om het inclusie proces tussen de specialistische dagbesteding en de Overtoom verder en in de toekomst te laten slagen?

1. Informatie

Informatie verschaffen naar de buitenwereld toe.

Het is duidelijk geworden dat *informatie* het sleutelwoord van dit onderzoek is geworden.

Dit is vooral in het vorige hoofdstuk 5 conclusies naar voren gekomen.

Begeleiders en de instelling moeten zelf het initiatief hiervoor vormen. Wat helpt is gericht naar een omwonende, winkelpersoneel enz. toe te stappen en te vragen om bijvoorbeeld mee te werken aan een samenwerkingsverband in de vorm van een project. En gericht informatie te verschaffen over cliënten en over autisme. Zoals ik in hoofdstuk 5 heb beschreven is informatie verschaffen over autisme essentieel om gedrag van cliënten beter te begrijpen en om de wereld voor mensen met autisme overzichtelijk en begrijpelijk te maken. Zie hoofdstuk 5 **Conclusies** en hoofdstuk 2 **Theoretisch kader**.

2. Een vervolgonderzoek

Een vervolgonderzoek over *wat* er precies aangepast zou kunnen worden aan de omgeving zodat cliënten zich beter staande kunnen houden in de buitenwereld. Ik heb nu onderzocht *wat de mogelijkheden* zijn en hoe men denkt over inclusie in een survey onderzoek (Harinck, 2009), zie hoofdstuk 3 'Methode'. Maar wat kan er op praktisch gebied gedaan kan worden aan de omgeving zou onderzocht moeten in een *actieonderzoek*.

Een actieonderzoek (Ponte, 2002) "*Actieonderzoek* is onderzoek dat gericht is op het eigen handelen van begeleiders en de situatie waarin dat handelen plaats vindt." (Ponte, 2002)

Met andere woorden een onderzoek naar wat begeleiders en cliënten *zelf* kunnen doen om bijvoorbeeld minder last te hebben van het lawaai en drukte uit de omgeving? Hoe men zelf hiernaar handelt en welke praktische middelen kunnen hiervoor worden ingezet?

3. Zorg voor de toekomst

Zorg ervoor dat de kennis die nu is opgebouwd over inclusie ook in de toekomst nog toegepast is en dat toekomstige projecten goed doordacht worden zodat zij voor lange tijd meegaan. Ik doel hier op het feit dat in het verleden er meerdere keren geprobeerd is om tot meer samenwerking in de buurt te komen. Al deze eerdere projecten bestaan vandaag de dag niet meer. Belangrijk is dat wat er nu aan inclusie gedaan wordt dit over langere tijd bestaansrecht heeft. En de kennis die nu wordt opgebouwd mee te nemen in de toekomst.

4. Zorg ervoor dat het onderwerp breed gedragen wordt.

Uit het onderzoek is gebleken dat een onderwerp als inclusie aan een belevingsfactor onderhevig is. Hoe men de omgeving en eventuele inclusieve samenleving ervaart is een subjectief gegeven. Zowel bij begeleiders als cliënten, ouders en omgeving. Zorg ervoor dat in ieder geval het belang van inclusie door iedereen hoe dan ook breed gedragen wordt en dat het doel wat men als instelling uitdraagt eenduidig blijft.

Literatuur

Amsta, m. e. (sd). *Amsta*. Opgehaald van www.amsta.nl.

Bogdashina, O. (2004). *Waarneming en zintuiglijke ervaringen bij mensen met Autisme en Asperger syndroom*. Antwerpen: Garant Uitgevers b.v. .

Bolsenbroek, A. e. (2010). *Werken aan een inclusieve samenleving* . Amsterdam: Nelissen .

Boog. (2002). Handelingsonderzoek; een update. *Sociale interventie* , 28-29 .

Harinck, F. (2009). *Basisprincipes praktijkonderzoek* . Antwerpen-Apeldoorn : Garant.

Houten, v. (2004). *De gevarieerde samenleving* . De tijdstroom .

Kröbel, H. (2004). Gehandicapten zorg, inclusie en organiseren.

Kröber, H. (2008). Omgeving werkt niet mee aan inclusie. *Klik* , 30.

Nossin, M. (2007). Van inclusie wordt iedereen beter. Perspectief Kennis centrum voor inclusie en zeggenschap.

Peeters, T. (2009). *Autisme, van begrijpen tot begeleiden*. Antwerpen: Houtekiet Antwerpen.

Ponte, P. (2002). *Onderwijs van eigen makelij. Procesboek in scholen en opleidingen*. . Soest: Nelissen .

Putman. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster .